

Жуўмаклап айтқанда, Қыяс жыраў жырлаған «Аманбай батыр» дәстаны бүгинги хәм келешек әўладқа естелик етип қалдырылған мийрасларымыздың бири. Дәстан өткен дәўирдеги қарақалпақлардың турмысынан бай мағлыўмат беретугын көркем эпик дәретпелеримиздің бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Жапақов Н., Мәмбетназаров Қ. Қыяс жыраў. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1973, 25-декабрь.
2. Кенесбаева Ш.К. Қарақалпақ халық дәстаны «Шәрйяр» (Генезиси. Жанрлық өзгешеликтери. Сюжетлик қатламы хәм образлар системасы) Филология илимлери бойынша PhD диссертациясы. - Ташкент, 2021.
3. Кожуров О. Шығармалары (Мақалалар хәм аўдармалар). – Нөкис: Қарақалпақстан. 1988. – Б.27.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. IV том. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.
5. Максетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983.
6. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызески дәретпелери. – Нөкис: Билим. 1996. – Б.296.
7. Сағитов И. Шәрйяр // Әдебият хәм фольклор. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1983. – Б.103.
8. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1988. – Б.39.
9. Хошаниязов Ж. Турмыслық дәстанлар // ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, 2020, №4. – Б.104-107.

РЕЗЮМЕ

Мақалада «Шахриёр», «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық» каби эртак тип сюжетли достонларнинг жанрий жиҳатдан эмас, хусусан ижодкорлик хусусияти бўйича янги эстетик система эканлиги кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, мақалада «Аманбай батыр» достони хам шу нуқтаи назардан тадқиқ қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется тот факт, что такие сказочные эпосы, как «Шахриёр», «Шийрын шекер», «Каншайым», «Мунлык-Зарлык» представляют собой новую эстетическую систему не в жанровом, а в творческом плане. В статье также с этой точки зрения рассматривается эпос «Аманбай батыр».

SUMMARY

The article analyzes the fact that fairy-tale epics such as "Shahriyor", "Shiyrin Sheker", "Qanshayym", "Munlyq - Zarlyq" are a new aesthetic system, not in terms of genre, but in terms of creativity. The article also examines the epic "Amanbay batyr" from this point of view.

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР – АДАБИЙ ЖАРАЁН ТАҚОЗОСИ

(Ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқалари мисолида)

Г.Қурамбоева – филология фанлари номзоди, доцент

Тошкент педиатрия тиббиёт институти

Таянч сўзлар : адабий алоқалар, адабий таъсир, мавзу, шакл, образ, сюжет, адабий туркум, жанр, конфликт, адабий анъана, миллий колорит.

Ключевые слова: литературные связи, литературное влияние, тема, форма, образ, сюжет, литературный цикл, жанр, конфликт, литературная традиция, национальный колорит.

Key words: literary relations, literary influence, theme, form, image, plot, literary category, genre, conflict, literary tradition, national flavor.

Миллий адабиётларнинг ўзаро алоқалари ва таъсири адабий жараён тараққиётининг муҳим омилларидан бири эканлиги илмда исботланган. Жаҳонда бирор адабиёт йўқки, факат ўз ўзича ўз қобиғида, бошқа адабиётлар билан алоқага киришмасдан, тажриба алмашмай ривожланган бўлсин. Хоҳ мумтоз адабиёт ёки замонавий адабиётми, албатта, бир-бирларидан ўрганиб, таъсирланиб, ўзлари мансуб адабиётни юксалтирган, ижодларини хам чиниқтириб борган. Муайян адабиётда янги шакллар ва жанрларнинг пайдо бўлиши, янги-янги адабий мавзуларнинг адабиётга кириб келиши, таржималар орқали бойиб бориши, жаҳоншумул асарларнинг яратилиши, кўпинча ёзувчи ва шоирларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва таъсирига боғлиқ жараён. Фикримиз далилига жаҳон ва қардош адабиётларда мисоллар етарли. Жумладан, Марказий Осиё адабиётларининг ўзаро алоқалари, таъсири ва бир-бирларини бойитиб бориши ижобий самара бераётгани ҳақиқат. Масалан, ўзбек адабиётининг қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман ва тожик адабиётларининг барча тараққиёт босқичларида адабий ҳамкорлик, ижодий таъсир ҳодисаси, устоз-шогирд анъанаси мақомида давом этди, адабиётлар шу негизда бугун хам муваффақиятли ривожланмоқда. Қадимий бу анъананинг шу кунларда хам замон талаби даражасида ривожланиши қуйидаги омилларга боғлиқ.

Чегараларнинг яқинлиги, тарихий илдизларнинг муштараклиги, тилларнинг умумийлиги, урф-одатларнинг ўхшашлиги, халқ оғзаки ижодидаги оҳангдошликлар халқлар ва адабиётлар дўстлигини мустаҳкамлашга хизмат қилаётган ибратли факт. Қон-қардош халқлар бир дарёдан сув ичиб, „тарих деган бир мактабда ўқишган“. Бир-бирига устоз, бир-бирига

шогирд. Гўё „эт билан тирноқдек“ гап. Айтайлик, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари дўстлиги, адабиётлари ҳамкорлиги тарих синовларидан ўтиб ҳозирги кунгача етиб келди ва ривожланиш йўлида. Мавзу адабиётшуносликнинг ўрганилиши зарур долзарб масалаларидан бири бўлиб кун тартибда турибди. Ушбу мантиққа асосланиб, икки халқ адабий алоқаларининг баъзи саҳифаларини варақлаб, илмий муомалага киритишни лозим топдик.

Қорақалпоқ ва ўзбек халқларининг тарихи узун. Адабиётларининг ҳамкорлиги хам узок асрларга бориб такалади. Бу алоқаларнинг ривожланиши ва юксалишида, аввало, мумтоз шоирларнинг ҳиссаси катта, Хусусан, XIX-XX асрлардаги адабий алоқаларнинг ривожланишида Алишер Навоий ижодининг роли алоҳида. Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ каби сўз усталари, кейинроқ Аяпберген Мусаев, Аббас Добилов, Содиқ Нурумбетовдек халқ шоирлари Навоий ижодидан баҳраманд бўлиб қалам тебратган. Бердақ шоирнинг „Навоийдан савод очдим“ деб ёзгани, ёки Ажиниёзнинг аруз вазнида, навоийёна ғазал ва мухаммаслар битгани, Содиқ шоирнинг:

Уллы шайыр көркем сөздің устасы,

„Лэйли-Мәжнун“, „Фарход-Ширин“ нусқасы,

Сизден бизге мийрас қалды Наўайы,

Қыз-жигиттиң сүйип оқыр қиссасы -

деб Навоийни таърифлагани бежиз бўлмаса керак. Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли шоир И. Юсуповнинг мана бу мисралари, чиндан хам, улуг ўзбек шоирига юксак эътироф рамзи:

Саҳра гуллерин шайшайын устиңе,

Наўайыны сүйген қарақалпақ болып,

*Ибрайым дер, уллы руўхың алдында,
Бас ийемен шәғиртиң Бердақ болып.*

Мисолларни қорақалпоқ адабиётидан яна келтириш мумкин. Бу анъана даврлар ўтган сари сайқалланиб, янги бадиий шакллар билан кенгайиб борди, адабиётларнинг салоҳияти ҳам кўтарилди. Жараёнинг кундан - кунга янгича йўналишларда ривожланиб боришида муҳим саналган бир бадиий шакл бор. Бу ўзаро адабий мавзу алмашув, яъни ўзбек ёзувчиларининг қорақалпоқ ҳаёти ҳақида, қорақалпоқ ижодкорларининг Ўзбекистон тўғрисида асарлар ёзиши билан боғлиқ жараён. Агар ўзбек ижодкорлари Қорақалпоғистон, қорақалпоқ халқи ҳаётига мурожаат этиб туркум асарлар яратган бўлса, қорақалпоқ шоир ва ёзувчилари ҳам ўзбек ҳаётини реалистик тасвирлаб асарлар ижод этишди.

Қорақалпоқ мавзуси ўзбек ижодкорларини ҳамма даврларда ҳам қизиқтириб келган. Халқ ҳаётини атрофлича ўрганиб, турли жанрларда колоритли асарлар ёзилганлигини мухлислар билади. Масалан, ўткан асрнинг эллагинчи йилларининг иккинчи ярмида Асқад Мухторнинг „Қорақалпоқ қиссаси“ повести ва Миртемир қаламига мансуб „Қорақалпоқ дафтари“ туркумининг пайдо бўлиши, адабий муҳитда янги воқеа сифатида эътироф этилди, юқори баҳоланди. Тўғри, бу асарлар, хусусан, „Қорақалпоқ қиссаси“ повести социалистик реализм методи ҳукмронлиги даврида, мафкуравий таъйиқлар остида ёзилгани учун асарда адабий сиёсатнинг салбий таъсири борлигини инкор этиб бўлмайди, албатта. Бироқ, бу таъсир, умуман, повестнинг бадиий қимматини йўқотди деганни англатмаса керак. Сюжетнинг драматик характери, конфликтнинг жиддийлиги, энг асосийси, бош қаҳрамонлар Жапақ ва Сулув образлари, уларга қарши турган Алланбой, Полмонтоз, Эримбет каби шахслар орасидаги зиддиятлар, қарама-қаршиликлар, уруг-аймоқчиликнинг салбий оқибатлари шундай тасвирланганки, воқеаларнинг ҳаётга жўровозлигини сезасиз. Ўша алғов-далғовли йиллардаги қорақалпоқ халқининг эзгулик йўлидаги курашлари ёрқин бўёқларда, тиниқ образларда реал тасвирлаб берилган. Ёзувчининг қорақалпоқ халқига, олижаноб фазилатларига ҳурмати, меҳри қиссанинг умумий руҳига сингдирилган. Буларнинг барчаси ўзбек адабиётида, китобхонлор назарида қисса муайян бадиий қимматга эга деб ҳулоса чиқаришга, бизнингча, асос беради. „Қорақалпоқ дафтари“ ҳам ўзбек шеърятининг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил этади. „Туркум“ қорақалпоқ китобхонлари учун ҳам янгилик бўлди. Мухими, икки халқ адабий алоқалари мундарижасини ранг-баранглаштирди. „Туркум“га қирган ҳар бир шеърдаги қувноқ юмор, ҳазил-мutoйибага йўғрилган мисралар, қорақалпоқ халқига хос қувноқлик хислатлари жуда табиий ва таъсирли талқин қилингани шоирнинг маҳоратига далил. Тўпламдаги „Енгажон“, „Ҳодиса“ шеърлари самимий юморга қурилгани, ихчам сюжети, лирик қаҳрамон туйғуларининг ғоятда жўшқин, юқори кайфиятда ёритилгани шоирнинг ҳақиқий маънодаги топқирлиги десак муболаға эмас. Икки шеърнинг мухлисларга ёд бўлиб кетгани, ҳозир ҳам давраларда тез-тез янграб туриши, шеърят ихлосмандларига завқ-шавқ улашаётгани поэтик маҳорат кўринишидир. Тўпламдаги „Кегейлидан келган киз“, „Кўл бўйида“ „Қорасоч“, „Қорақалпоқда Тошкентни соғиниш“, „Тонгдан ҳам чиройли“, „Сулув ёз“, „Саҳройи“ номли шеърлардаги ифодавий шаклнинг содда ва енгиллиги маҳаллий колоритнинг реалистик тасвири, шоир бу ўлка ҳаётини, табиатидан тортиб, одамлари психологиясигача ўрганганидан гувоҳлик беради. Шеърлар гўё қорақалпоқ шоири қалами билан ёзилгандек таассурот қолдиради. „Сурат“ поэмаси шоирнинг қорақалпоқ мавзусини

ёритишдаги навбатдаги ижодий ютуғи бўлди. „Қорақалпоқ дафтари“ни жиловлаштириб турадиган муҳаббат ва муҳаббатга садоқат ҳақидаги бу лирик қисса ўз даврида ўзбек поэмачилигини бир босқич юқорига кўтарди.

Бир қарашда, поэма иккинчи жаҳон урушига бағишлангандек туюлади. Аслида, шоир урушнинг инсонлар тақдиридаги даҳшатли оқибатларини, севишганлар қисматида қолдирган аянчли жароҳатларини Тошлон ва Ойсулув образлари мисолида очиб беришни назарда тутган ва бунга эришган ҳам. Қиссанинг ҳар бир лавҳасида муҳаббатга садоқат ва унга хиёнат, лирик қаҳрамонларда содир бўлган изтиробли туйғулар, қалб зиддияти, инсоний дард талқини китобхонни бефарқ қолдирмайди. Лирик қаҳрамон билан тенгдай ҳаяжонланади, руҳан қийналади. Асар шу хусусияти билан қалбларни ром этади.

Миртемирдан бошланган қорақалпоқ мавзусида туркум яратиш анъанаси бошқа ўзбек шоирлари томонидан ҳам давом эттирилди. Шоир Султон Акбарийнинг „Сулув сулув эмас, суйган сулув“ шеърлар туркуми шу хилдаги асарлардан бири. „Туркум“га шоирнинг қорақалпоқ мавзусидаги йиғирмага яқин шеърлари киритилган. Унинг қурилиши, мавзу ва мазмун талқини, „Қорақалпоқ дафтари“ни эслатади. Бироқ, мавзуга ёндашув бутунлай ўзгача. Услубий оҳангдошлик сезилсада, С.Акбарий мавзунини ўзига хос ёрита олган. Шоирнинг „Хўжайли“, „Оролим“, „Қорақалпоқ тўқисим“, „Қирққиз“, „Бердақ дутори“, „Ойжамол“, „Оғайни“, „Бахшиёна“, „Чағалай“ шеърларида Қорақалпоғистон ва қорақалпоқ турмуши, бетакрор анъаналари, миллий белгилари, шоир ва ёзувчилари (Ж.Аймирзаев ва Т.Жумамуротов) билан дўстлик муносабатлари баъзан жиддий, баъзида юмор оҳангида, ҳазил усулида мавзу очилгани шеърларнинг ўзига хослигини белгилайди. Ушбу мавзуга мурожаат этган ўзбек ижодкорлари фақат шулардангина иборат эмас. Уларнинг сафида турли авлод шоир ва ёзувчилари борлигини мамнуният билан қайд этамиз.

Сўз юритилаётган мавзунинг иккинчи томони ҳам бор. Яъни қорақалпоқ адабиётида ҳам Ўзбекистон ва ўзбек халқи тасвирланган назмий ва насрий асарларнинг сони ҳам, салмоғи ҳам ҳавас қилса арзигулик. Қорақалпоқ адабиётининг энг атоқли шоирларидан тортиб, кенжа авлод вакилларигача мавзуда ижод қилишни ихтиёр этган. Бу ўринда И.Юсуповнинг ўзбек ҳаётини меҳр ва муҳаббат билан тасвирга олган асарларини биринчилар қаторида таъкидлаган бўлардик. Шоирнинг мавзуга доир асарлари бир жойга тўпланса, „Қорақалпоқ дафтари“га ўхшаган, балки ундан ҳам каттароқ ҳажмдаги ажойиб бир шеърый гулдаста пайдо бўлиши сўзсиз. Муаллифнинг „Ўзбекистон“, „Ўзбек сози“, „Тошкентлик шоир дўстларимга“, „Навоийга“, „Қизинг гўзал бўлсин, шоира бўлсин“ (Зулфия ҳақида), „Хоразмга“, „Мен Тошкентни соғинаман кўрмасам“, „Хивалик гўзал“, „Улуғбек хотирасига“, „Кел, Беруний боғларига“ шеърлари ҳақиқий маънода муқаддас ва улуғ ғоялар қуйланган, халқлар дўстлигини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган ижод маҳсулидир. Қуйидаги мисол шоирнинг дўстлик ғоясини, ҳеч кимга ўхшамайдиган, бетакрор образли талқинда таърифлагани шоирлик маҳоратидан дарак беради.

*Томиримизда туғишганлик қонимиз бор қотишган,
Ота-бобо бир нон топса, бирга бўлиб тоттишган,
Халқимиз бор бир дарёнинг икки бўйида туриб,
„Ассалому алайкум!“-деб носвой сўраб отишган.*

Қорақалпоқ ва ўзбек халқлари қадимийлигини, тақдирлари туташлигини бундай қанотли сўзларда, рамзлар тилида ифодалаш, тўғриси, камдан кам ижод-корга насиб этса керак.

И.Юсупов Алишер Навоий ижодининг Қорақалпоғистондаги чинакам мухлиси, тарғиботчиларидан бири бўлган десак хато эмас. Анъаналарини ўзига хос тарзда давом эттирган эди. Ўзбек шоирига бағишлаб шеър ҳам ёзганини юқорида тилга олдик. Шоир бу билан чекланмади. Шарқ мумтоз адабиёти, айниқса, Навоий ғазалиёти руҳида ўнлаб ғазаллар ҳам битди. Муаллифнинг „Баҳор ва сен“ тўпламидаги „Кўрмадим“, „Бўлмасман“, „Тонг отгунча“, „Сўйласин“, „Дунё“, „Ажаб эрмас“ радибли ғазалларида Навоийнинг поэтик маҳоратини эслатадиган жихатлар анчагина. Булар Алишер Навоий меросига хурматнинг бадиий ифодасидир.

Қорақалпоғистонда яшаб қорақалпоқ мавзусини ҳам ўзбек, ҳам қорақалпоқ тилларида ёритиб келаётган яна бир истеъдодли шоир бор. Бу Қорақалпоғистон халқ шоири, Бердақ номидаги давлат мукофоти лауреати Гулистон Матёкубовадир. Шоира икки тилда эмин-эркин ижод қила олади. Бу имконият унга ўзбек адабиётига ҳам, қорақалпоқ адабиётига ҳам бирдай хизмат қилишда қўл келмоқда. Муаллифнинг ўттиздан ортиқ китоблари Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон нашриётларида, икки тилда босилиб чиқди. У хоҳ шеърятда, хоҳ насрда, драматургия ва публицистикада, ёки хотира-эссе жанрларида ёзмасин, уларда, албатта, қорақалпоқ мавзусидаги асарлар етакчилик қилади. Шоиранинг туркум шеърлари, „Жиров қалби“, „Ойбалдоқ“, „Айтил менга Тўртқўл ҳақида“, „Энг нафис гул“ дostonлари, „Оқ сўқмоқлар“ қиссаси ва ҳикоялари, „Қаторда норинг бўлса“ шеърый драмаси, „Қирқ қиз“ эпоси асосида ёзилган „Гулойим“ либреттоси, „Меҳрли дунё“ киноқиссаси, „Қайтмоқ учун кетмоқдаман“ бадиаси, „Жайхун ёқасида ўсган бойтерак“ публицистик туркуми, бари-бари Қорақалпоғистон ҳақида, ўлканинг табиати, одамлари руҳиятини таҳлил қилишга бағишланган. Турли жанрлардаги бу ижод намуналарини фақат қорақалпоқ китобхонлари эмас, Ўзбекистондаги адабиёт мухлислари ҳам улардан хабардор, ўқиган.

Шоиранинг Қорақалпоғистонда истикомат қилаётгани, қорақалпоқ халқи анъаналарини, урф-одатлари-ю, яшаш шароити, табиати-ю одамлари психологиясини бир қорақалпоқ ижодкоридек идрок этиши, ҳис қилиб ёзгани, асарларининг колоритли

чиқишини қафолатлаган. Шеърларнинг ҳар бир сатрида, дostonларининг ҳар бир эпизодида, сахна асарларининг ҳар бир кўринишида, ҳар бир публицистик мақоласида қорақалпоқ руҳи, одамларининг характер қирралари, табиатининг бетакрор нафасини сезасиз. Айтилганларнинг ҳаммаси Гулистон Матёкубова Қорақалпоғистоннинг том маънодаги куйчиси деб хулоса чиқаришга асос беради.

Адабий алоқаларда, айтайлик, ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқаларида ўзаро бадиий таржима ҳам муҳим рол ўйнайди. Икки томонлама бадиий таржималарсиз адабий алоқаларни тасаввур қилиш қийин. Қорақалпоқ адабиётининг нодир асарлари ўзбек тилига таржима қилинганидек, машҳур ўзбек ижодкорларининг асарлари ҳам таржималарда қорақалпоқ китобхонларига тақдим этилган. Ажиниёз ва Бердақ асарлари ўзбек тилига ўгирилиб, бир неча марта чоп этилган бўлса, бугунги ўзбек китобхонлари Т.Қайпбергановнинг „Қорақалпоқ қизи“, „Қорақалпоқ дostonи“, „Қорақалпоқнома“, „Бобомга хатлар“, „Кўзнинг қорачиғи“ ва бошқа қатор романлари ва қиссалари, И.Юсуповнинг „Булоқлар қайнаганда“, „Олтин қирғоқ“, „Сахро орзулари“, „Чўл тўрғайи“, „Раҳмат сенга замоним“, „Қоратов“, „Менинг йигит вақтим, сенинг қиз вақтинг“, „Софитўрғай саломини“ каби шеърый тўпламларидан баҳраманд бўлиб келмоқда. Эндиликда ўзбек адабиётининг Миртемир, Ҳ.Олимжон, Зулфия, А.Мухтор, Ш.Рашидов, А.Орипов, Э.Воҳидов, М.Юсуф, М.Али каби қалам аҳлининг асарлари қорақалпоқ тилига ўгирилганидек, қорақалпоқ адабиётининг Ж.Аймирзаев, Н.Жапақов, А.Атажонов, Ў.Абдурахмонов, К.Каримов, Ж.Избосқанов, М.Низонов, А.Абдиев, Б.Генжемуратов сингари шоир ва ёзувчиларнинг турли жанрлардаги асарларини ўзбек ўқувчилари ҳам яхши билади. Қисқаси, икки қардош адабиётлардан ҳозиргача қилинган ўзаро таржималар, адабиётлар ҳамкорлигига хизмат қилганидек, таржима адабиётларини ҳам бойитди.

Хуллас, адабий алоқалар адабий жараён кўзгуси, адабиётлар тарққиётида етакчи воситалардан бири экан, уни ҳар томонлама ривожлантириш ҳар бир ижодкор, адабиёт аҳли учун ҳам ғоят маъсулиятли вазифа бўлиши керак.

Адабиётлар

1. Миртемир. „Қарақалпақ дәптери“. –Нөкис: 1980.
2. Мухтор А. Қорақалпоқ қиссаси. –Тошкент: 1971.
3. Юсупов И. „Суфитўрғай саломини“. –Тошкент: 2015.
4. Юсупов И. Тасқа көгөргөн гул“. –Нөкис: 2017.
5. Матёкубова Г. „Излаганларим“. –Тошкент: 2000.
6. Матёкубова Г. „Ота уйим“. –Тошкент: 2014.
7. Акбарий С. Шукрона Сайланма. –Тошкент: 1987.

РЕЗЮМЕ

Мақола ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқаларига бағишланган. Адабий алоқаларнинг шакллари ҳақида сўз юритилади. Қорақалпоқ ва ўзбек ижодкорларининг ўзаро мавзу алмашув, бадиий туркум яратиш тажрибаси таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена узбекско-каракалпакским литературным связям. Рассматриваются различные формы литературных отношений. Анализируется взаимообмен художественной темы каракалпакских и узбекских писателей, изучается их опыт в создании литературных циклов.

SUMMARY

The article is devoted to Uzbek and Karakalpak literary relations. Forms of literary relations are discussed. The experience of Karakalpak and Uzbek artistic poets and writers is analyzed in exchanging themes and creating literary categories.